

РОЗДІЛ VII. СПЕЦІАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ

УДК 159.168.987.656:11.134(67)

DOI <https://doi.org/10.26661/2310-4368/2020-1-22>

ГЕНДЕРНІ ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ЕМОЦІЙНОГО ІНТЕЛЕКТУ В ПІДЛІТКІВ ІЗ ПОРУШЕННЯМИ РОЗУМОВОГО РОЗВИТКУ

Вовченко О. А.

кандидат психологічних наук, докторант

Інститут спеціальної педагогіки і психології імені Миколи Ярмаченка

Національної академії педагогічних наук України

вул. М. Берлінського, 9, Київ, Україна

orcid.org/0000-0002-4399-0118

olgawow4enko@gmail.com

Ключові слова: *підлітковий вік, порушення розумового розвитку, емоційний інтелект, емоції, віковий критерій, статевий критерій, сприймання емоцій, диференціації емоцій.*

Актуальність дослідження формування емоційного інтелекту осіб з порушеннями розумового розвитку зумовлюється вирішенням нагальної потреби розроблення ефективних технологій розвитку особистості з особливими освітніми потребами на різних вікових етапах її становлення. Статтю присвячено проблемі дослідження гендерних особливостей сприймання та диференціації емоцій підлітками з порушеннями розумового розвитку. У статті визначено стан розробленості проблеми; охарактеризовано особливості формування емоційної сфери підлітків з порушеннями розумового розвитку за віковими та статевими критеріями, виокремлено структурні компоненти емоційного інтелекту та описано особливості його формування у юнаків та дівчат підліткового віку, що мають порушення розумового розвитку. Метою статті є дослідження гендерних особливостей формування емоційного інтелекту підлітків з порушеннями розумового розвитку. Мета дослідження забезпечувалась поетапним вирішенням основних завдань: по-перше, констатування особливостей сприймання емоцій юнаками та дівчатами підліткового віку, що мають порушення розумового розвитку; по-друге, визначення стану сформованості емоційного інтелекту у юнаків та дівчат підліткового віку, що мають порушення розумового розвитку; по-третє, визначення основних чинників становлення та формування емоційного інтелекту в підлітків з порушеннями розумового розвитку. Для розв'язання окреслених завдань і забезпечення достовірності положень та висновків було використано теоретичні та емпіричні методи наукового дослідження, що дало змогу встановити кількісні та якісні характеристики досліджуваного явища, охарактеризувати показники та встановити рівні. Було проведено психодіагностику відповідно до вимог та інструкцій використаних методик: «Емоційний інтелект» (за Н. Холлом), «Діагностика відповідності прояву емоційних станів та рівня диференціації емоцій» (за В. Бойко), бесіди, спостереження.

GENDER FEATURES OF EMOTIONAL INTELLIGENCE FORMATION IN ADOLESCENTS WITH MENTAL DEVELOPMENTAL DISORDERS

Vovchenko O. A.

*PhD in Psychological Sciences, Doctoral Student
Mykola Yarmachenko Institute of Special Education and Psychology
of the National Academy of Educational Sciences of Ukraine*

M. Berlinskogo str., 9, Kyiv, Ukraine

orcid.org/0000-0002-4399-0118

olgawow4enko@gmail.com

Key words: *adolescence, mental developmental disorders, emotional intelligence, emotions, age criterion, sexual criterion, perception of emotions, differentiation of emotions.*

The relevance of the study of the formation of emotional intelligence of persons with mental developmental disorders is due to the urgent need to develop effective technologies for the development of personality with special educational needs at different ages of its formation. The article is devoted to the problem of studying the gender peculiarities of perception and differentiation of emotions by adolescents with intellectual disabilities. The article identifies the state of development of the problem; the peculiarities of the formation of the emotional sphere of adolescents with intellectual disabilities by age and gender criteria are characterized, the structural components of emotional intelligence are singled out and the peculiarities of its formation in adolescent boys and girls with intellectual disabilities are described. The aim of the article is to study the gender features of the formation of emotional intelligence of adolescents with intellectual disabilities. The purpose of the study was to provide a step-by-step solution to the main tasks: first, to identify the features of the perception of basic emotions by boys and girls with adolescence who have intellectual disabilities; secondly, determining the state of formation of emotional intelligence in young men and adolescent girls with intellectual disabilities; third, determining the main factors of formation and formation of emotional intelligence in adolescents with intellectual disabilities. Theoretical and empirical methods of scientific research were used to solve the outlined tasks and ensure the reliability of the provisions and conclusions, which allowed to establish quantitative and qualitative characteristics of the studied phenomenon, to characterize the indicators and to establish levels. Psychodiagnostic was performed in accordance with the requirements and instructions of the methods used: "Emotional intelligence" (according by N. Hall), "Diagnosis of compliance with the manifestation of emotional states and the level of differentiation of emotions" (according by V. Boyko), conversations, observations.

Постановка проблеми. Дослідження емоційного інтелекту підлітків з порушеннями розумового розвитку зумовлене необхідністю визначення особливостей впливу емоційної сфери на формування поведінкової сфери як однієї з ефективних умов соціалізації підлітків у подальше доросле життя. Сформованість емоційного інтелекту забезпечує особистості здійснення контролю над власною діяльністю і поведінкою, виконаними діями; спрямовує психоемоційну активність відповідно до ситуацій та емоційного наповнення подій з метою регулювання міжособистісних відносин та дотримання соціально значущих пра-

вил, норм тощо. Дослідження, що існують сьогодні, є суперечливими, дискусійними, особливо щодо формування та функціонування емоційного інтелекту, визначення умов і чинників його формування. У численних наукових доробках вітчизняної та зарубіжної психології і педагогіки простежуються тенденції щодо необхідності формування емоційного інтелекту та емоційно-вольової сфери як найважливіших складників особистості. Актуальність дослідження власне аспектів формування емоційного інтелекту осіб з порушеннями розумового розвитку зумовлюється вирішенням нагальної потреби розроблення ефек-

тивних технологій розвитку особистості з особливими освітніми потребами на різних вікових етапах її становлення.

Варто наголосити, що одним із доміантних порушень, що виникає під впливом порушення розумової діяльності, є дисфункція процесів регуляції емоцій і станів. Упередження руйнівного впливу цього порушення на становлення особистості можливе шляхом розроблення ефективних технологій діагностики стану сформованості та функціонування емоційного інтелекту особистості з порушенням розумового розвитку. Для цього важливим є врахування гендерних особливостей становлення особистості підлітка. Знання особливостей розвитку емоційної сфери на етапі становлення особистості юнака та дівчини дає можливість цілеспрямовано управляти емоціями особистості, підбирати відповідний психологічний супровід та сприяти якісному розвитку цієї сфери. Цілеспрямоване управління та формування емоційної сфери на етапі дорослішання особистості дає змогу впливати на якісне становлення особистісної саморегуляції. Крім того, становлення емоційної сфери безпосередньо впливає на розвиток особистості, який відбувається під впливом внутрішніх (темпераменту, характеру, самооцінки) та зовнішніх чинників (соціального оточення).

Як зазначав Л. Виготський, для розуміння психіки дитини з порушеннями розумового розвитку важливо досліджувати співвідношення між інтелектом й афектом [1, с. 234]. Інтелектуальний компонент з емоційним компонентом завжди перебувають у тісному зв'язку та постійній взаємодії. Дослідження, що існують нині, є суперечливими, дискусійними, особливо щодо формування та функціонування емоційного інтелекту в осіб з порушеннями розумового розвитку, визначення умов і чинників його формування. У численних дослідженнях вітчизняної та зарубіжної психології і педагогіки простежуються тенденції до нівелювання існування того факту, що особам з порушеннями розумового розвитку притаманна здатність до вербалізації та саморегуляції емоційних станів, відкидання факту наявності емоційного та соціального інтелекту в таких осіб тощо.

Варто наголосити, що дослідження наукової категорії «емоційний інтелект» у вітчизняній спеціальній психології та педагогіці відбувалися переважно через складові та суміжні категорії. Це переважно пов'язано з відкиданням припущення про наявність «емоційного інтелекту» в осіб з порушеннями розумового розвитку, в тому розумінні наукової категорії, яку дослідили свого часу американські психологи П. Саловей і Дж. Майер. Зокрема, йдеться про такі категорії: «емоційне самоусвідомлення» (О. Власова), «емоційне мислення» (О. Тихомиров), «емоційна компетент-

ність» (В. Охрименко), «емоційне розуміння» (Е. Гресь), «емоційна розумність» (Е. Носенко), «емоційна грамотність» (О. Василенко). Згідно з Дж. Майер і П. Саловей, «емоційний інтелект» варто розглядати через призму здібностей особистості, поєднання процесів пізнання та емоційної сфери. Як зазначають науковці, «певні емоції можуть підвищувати продуктивність процесу мислення й спрямовувати увагу на конкретні завдання», що є надзвичайно важливим аспектом для дослідження формування особистості підлітків з порушеннями розумового розвитку, оскільки підтверджує гіпотезу впливу емоційного інтелекту на саморегуляцію та самоконтроль особистості в цілому, підвищення її життєвої та соціальної компетентності тощо [2, с. 87–91].

У спеціальній психології питання розвитку емоційного інтелекту та здатності до регуляції емоцій підлітками з порушеннями розумового розвитку, як зазначалось вище, викликає багато суперечностей. О. Василенко та Д. Сокалов вважають, що недоцільно досліджувати емоційний інтелект у підлітків з порушеннями розумового розвитку, оскільки він, емоційний інтелект, взаємопов'язаний із загальним рівнем інтелектуального розвитку [3, с. 107]. У підлітків зазначеної категорії на фоні зниженого інтелектуального розвитку емоційний інтелект, відповідно, також матиме низькі показники. Науковці припускають, що виокремлення в структурі особистості з порушеннями розумового розвитку такої складової частини, як емоційний інтелект, унеможливило подальше формування механізмів саморегуляції та розвитку особистості загалом.

Водночас В. Маралов та В. Бойко вважають, що емоційний інтелект – це відносно стійка здатність, яку можливо розвивати. Вчені зауважують, що цьому сприяють такі особливості підлітків з порушеннями розумового розвитку, як емоційна лабільність, сугестивність, середній рівень емпатійності [4].

За О. Іркидом, основними складниками емоційного інтелекту є самосвідомість, самоконтроль, навички спілкування (чуттєвий, життєвий досвід), мотивація [5, с. 193]. Водночас, аналізуючи дослідження вітчизняних психологів, можна виокремити ще й такі структурні компоненти, як: усвідомлена регуляція емоцій, розуміння (усвідомлення) емоцій, розпізнавання та вираження емоцій та почуттів.

Отже, в ході дослідження емоційний інтелект буде розглянуто як провідну складову частину особистості з порушеннями розумового розвитку, як сукупність ментальних властивостей особистості, що сприяють усвідомленню та розумінню власних емоцій, почуттів та емоцій, станів оточуючих людей.

У ході наукового аналізу психологічних досліджень було встановлено, що емоційний інтелект має складну структуру, і від рівня сформованості її компонентів залежить успішність і сформованість будь-якої емоційно-вольової діяльності особистості (Л. Ганіч, Д. Марченко, М. Микитенко, Д. Пагава, М. Хоменко, І. Черноусов) [6], [7], [8], [9]. Відповідно до досліджень П. Саловей і Дж. Майер, Н. Холла, В. Ванди емоційний інтелект – це сукупність сформованості та рівня розвитку таких якостей, як самосвідомість, самоконтроль, мотивація, емпатія, вміння ставити себе на місце інших людей, навички спілкування та вміння знаходити компроміси, саморегуляція, вербалізація емоційних станів, здатність та наявність психоемоційної лінгвістики [2, с. 89], [10], [12, с. 65]. Узагальнюючи доробки вчених, можна виокремити складники емоційного інтелекту, що дасть змогу його досліджувати через рівні сформованості виокремлених компонент. Так, перша компонента – розрізнення, сприйняття та вираз емоцій (здатність ідентифікувати емоції за виразом обличчя, тоном голосу; здатність стежити за власними почуттями в реальному часі й розуміти їх; емоційна лінгвістика, тобто спроможність називати почуття та емоції власні та інших людей, вміння висловлюватися чітко щодо переживання тих чи інших емоційних станів, почуттів). Друга компонента – емоційна фасилітація (потенційна можливість особистості спрямовувати почуття та емоції). Третя компонента – розуміння емоцій (можливість розв'язувати емоційні проблеми, здатність ідентифікувати та розуміти взаємозв'язок між емоціями, думками й поведінкою; здатність розуміти цінність емоцій). Четверта компонента – управління емоціями (спроможність брати на себе відповідальність за власні емоції та почуття, процес особистісної та емоційної саморегуляції).

Варто відзначити, що істотною відмінністю формування емоційного інтелекту підлітків зі збереженим інтелектом і підлітків з порушеннями розумового розвитку є специфіка формування самоконтролю емоцій (особливо негативного спектру переживань), здатності до регуляції власних афектів і почуттів (на чому наголошували ще Л. Виготський, Н. Королько, В. Лебединський, О. Лурія, Ю. Максименко, Н. Стадненко та ін.). Тому вплив емоційного інтелекту на розвиток та функціонування особистості підлітка з порушеннями розумового розвитку визначається вмінням регулювати власні почуття, диференціювати та вербалізувати їх, співвідносити із ситуаціями «проживання емоцій». Як зазначав Д. Марченко, здатність до саморегуляції емоцій у підлітків з порушеннями розумового розвитку залежить від стану сформованості когнітивної, вольової та емо-

ційної сфер, які впливають власне на становлення і формування емоційного інтелекту [6, с. 78].

У ході експериментального дослідження сформованість емоційного інтелекту буде охарактеризовано за допомогою виокремлення трьох рівнів: високого, середнього та низького. Високий рівень сформованості емоційного інтелекту визначався шляхом отримання високих показників сформованості емоційних (емпатія; наявність емоцій, почуттів у позитивних та негативних ситуаціях; їх відповідність чи наявність перекручування), вольових (управління власними емоціями, емоційна саморегуляція) і когнітивних процесів (емоційна обізнаність, диференціація емоцій, здатність до розпізнавання емоцій інших людей, вербалізація емоційних станів, що переживає підліток). Середній рівень сформованості визначався в результаті наявності високих показників розвитку доволіності емоційних процесів і середніх показників вольових і когнітивних процесів. Низький рівень сформованості визначався через отримання низьких показників сформованості емоційних, вольових і когнітивних процесів.

Мета статті – дослідження гендерних особливостей формування емоційного інтелекту підлітків з порушеннями розумового розвитку. Мета забезпечувалась поетапним вирішенням таких завдань:

- констатувати особливості сприймання емоцій юнаками та дівчатами підліткового віку, що мають порушення розумового розвитку;
- визначити стан сформованості емоційного інтелекту в юнаків та дівчат підліткового віку, що мають порушення розумового розвитку;
- визначити основні чинники становлення та формування емоційного інтелекту в підлітків з порушеннями розумового розвитку.

Виклад основного матеріалу дослідження. Емоційний інтелект підлітків з порушеннями розумового розвитку визначався нами через розуміння, аналіз і зіставлення емоційних станів досліджуваними підлітками; через здатність до емпатії та саморегуляції базових емоцій підлітками з порушеннями розумового розвитку. Серед основного інструментарію було використано психодіагностичні методики, а саме: методику «Емоційний інтелект» (за Н. Холлом), методику «Діагностика відповідності прояву емоційних станів та рівня диференціації емоцій» (за В. Бойко), бесіди, спостереження. Дослідженням було охоплено 122 особи підліткового віку зі спеціальних загальноосвітніх шкіл-інтернатів м. Києва (школа-інтернат № 17, школа-інтернат № 12 (учні 5–9 класів)). Психодіагностика проводилась відповідно до інструкцій, з дотриманням необхідних вимог та використанням додаткового інструментарію.

За результатами діагностики підлітків з порушеннями розумового розвитку методикою «Емоційний інтелект» (за Н. Холлом) було встановлено низький рівень емоційного інтелекту, емоційної обізнаності, емпатії, управління власними емоціями та середній рівень здатності до розпізнавання емоцій інших людей (табл. 1). За результатами діагностування жоден із показників не визначався високим рівнем.

Таблиця 1

Стан сформованості емоційного інтелекту та його складників за методикою Н. Хола «Емоційний інтелект» у підлітків з порушеннями розумового розвитку (у %)

Рівні сформованості емоційного інтелекту та його компонентів	Високий рівень	Середній рівень	Низький рівень
Загальний рівень емоційного інтелекту	0	7	93
Емоційна обізнаність	0	9	91
Диференціація емоцій	3	18	78
Управління власними емоціями	2	19	79
Здатність до розпізнавання емоцій інших людей	2	41	57
Емпатія	0	27	73

Встановлено, що показники емоційної обізнаності та здатності до розпізнавання емоційних станів людей більше характерні для хлопців (емоційна обізнаність – 5,7%, здатність до розпізнавання емоцій – 22,2% серед опитаних підлітків-юнаків, у яких встановлено середній рівень),

аніж дівчат (відповідно, емоційна обізнаність – 3,3%, здатність до розпізнавання емоцій – 18,8% серед опитаних підлітків-дівчат, в яких встановлено середній рівень) (табл. 2). Показники управління власними емоціями та емпатії, навпаки, характерними є для дівчат (11,6% – управління власними емоціями та 17,1% – здатність до емпатії серед опитаних підлітків-дівчат, в яких встановлено середній рівень цих показників). Можна припустити, що такі результати пов'язані, по-перше, з особливостями становлення особистості в підлітковому віці (біологічні зміни в організмі, зміна провідного виду діяльності, психологічні новоутворення, специфіка перебігу кризи підліткового віку, значні зміни в розвитку інтелектуальної, спонукальної, емоційно-вольової сфер тощо), по-друге, з гендерними особливостями сприймання емоцій. Як зазначає у своїх дослідженнях Н. Холл, «емпатія є більш феміною складовою частиною емоційного інтелекту, як і сензитивність» [11, с. 209–210], маскулінною автор вважав емоційну обізнаність та здатність до розпізнавання емоційних станів.

Можна припустити, що загальний низький показник за шкалою емоційного інтелекту та його складників у досліджуваних підлітків, як юнаків, так і дівчат, детермінується не лише порушеннями інтелектуальної сфери, а водночас станом, за якого не вистачає розуміння, здатності до аналізу й опису емоцій у собі (емоційна необізнаність), що підтверджує і низький показник емоційної усвідомленості. Емоційна необізнаність визначається низьким рівнем розвитку афективних і когнітивних процесів. Особистість, яка має згідно з діагностичними процедурами низькі показники за цією шкалою, характеризується низькою здатністю до опису свого власного емоційного стану, недостатньою диференціацією власних почуттів

Таблиця 2

Порівняльний аналіз стану сформованості емоційного інтелекту та його складників за статевим критерієм методикою Н. Холла «Емоційний інтелект» у підлітків з порушеннями розумового розвитку (у %)

	Загальний рівень емоційного інтелекту		Емоційна обізнаність		Диференціація емоцій		Управління власними емоціями		Емпатія		Здатність до розпізнавання емоційних станів інших людей	
	Ю	Д	Ю	Д	Ю	Д	Ю	Д	Ю	Д	Ю	Д
Низький рівень	38	55	42	49	41	37	42	37	43	30	26	31
Середній рівень	4,2	2,8	5,7	3,3	7,4	10,6	7,4	11,6	9,9	17,1	22,2	18,8
Високий рівень	0	0	0	0	1,3	1,7	1,1	0,9	0	0	1,2	0,8

Примітки: «Ю» – результат діагностики досліджуваних підлітків-юнаків, «Д» – результат діагностики підлітків-дівчат, що охоплені дослідженням

та емоцій. Також емоційну необізнаність можна констатувати в структурі особистості через невміння вербалізувати власні емоційні стани, недорозвиток рефлексивного компоненту емоцій.

Підлітки з порушеннями розумового розвитку, згідно з дослідженнями О. Борзунової, часто характеризуються невисоким рівнем емоційної обізнаності як стійкою рисою характеру [13, с. 97]. У підлітків зі збереженим інтелектом вона також може визначатися, але детермінується вона не органічними порушеннями, а є тимчасовою реакцією на депресію чи тривогу, захисною реакцією на фруструючу ситуацію, ситуацію, пов'язану з насильством чи агресією. Провідною емоційною модальною характеристикою підлітків з низькою емоційною обізнаністю є емоція гніву (варіації та відтінки цієї емоції – роздратованість, злість тощо). Такі підлітки характеризуються низькою здатністю до адаптованості власних емоцій, тобто мають труднощі з адекватним вираженням емоцій відповідно до ситуації, що їх детермінує.

У підлітків з порушеннями розумового розвитку емоційна необізнаність (її низькі показники) виражається через труднощі під час вираження емоцій і почуттів, у поведінці під час емоційно-напружених ситуацій, у нездатності пояснити, розповісти, що відбувається з підлітком у певний момент на рівні переживань. У досліджуваних підлітків це часто впливає на рівень сформованості образу «Я», що виражається через нездатність до вербалізації власних емоційних переживань, емоцій оточуючих, низьку здатність до управління власними емоціями. Беручи до уваги отримані результати, варто зазначити, що підлітки з порушеннями розумового розвитку потребують додаткових психокорекційних занять, що будуть спрямовані на формування вміння називати емоції, почуття, які вони переживають, означувати їх відповідними вербальними символами.

Таким чином, за результатами психологічного діагностування юнаків і дівчат підліткового віку,

що мають порушення розумового розвитку, методикою «Емоційний інтелект» (за Н. Холлом) було встановлено недостатню сформованість емоційного інтелекту та його складників, як-то емоційної обізнаності, диференціації емоцій, управління емоціями, емпатії та здатності до розпізнавання емоційних станів інших людей; сформованість провідної емоційної модальності (гніву та суміжних негативних емоційних станів), недостатній рівень адаптивності (адекватність вираження емоції відповідно до ситуації). Зазначимо також, що згідно з отриманими результатами, відповідно до статевого критерію загальний рівень емоційного інтелекту, сформованість обізнаності та диференціації емоцій та провідної модальності емоції гніву більш характерні для підлітків-хлопців. Дівчатам більшою мірою притаманні адекватність вираження емоцій та емпатійність, але низький загальний показник рівня сформованості емоційного інтелекту.

За результатами діагностики підлітків з порушеннями розумового розвитку за методикою «Діагностика відповідності прояву емоційних станів та рівня диференціації емоцій» (за В. Бойко) [4] було встановлено сформованість спрямованості психічних процесів, комунікативних властивостей, співпереживання, ідентифікації підлітка себе з оточуючими та дистанціювання від них, провідні канали емоцій та здатність до диференціації інших людей, стан емпатійності. Результати діагностики констатують у підлітків з порушеннями розумового розвитку високі показники за шкалою інтуїтивного каналу емоцій (табл. 3).

Провідним каналом емоцій у підлітків з порушеннями розумового розвитку є інтуїтивний (42%), менш вираженими є два інші показники – раціонального (21%) та афективного каналів (37%). Дівчатам притаманний інтуїтивний канал (23%), хлопцям – афективний (20%) (табл. 4).

Таблиця 3

Порівняльний аналіз шкал каналів емоцій у підлітків з порушеннями розумового розвитку (за віковим критерієм, у %) (за методикою В. Бойко)

Шкали	5 клас	6 клас	7 клас	8 клас	9 клас
Інтуїтивний канал емоцій	35	35	45	50	45
Раціональний канал емоцій	15	20	20	25	25
Афективний канал емоцій	50	45	35	25	30

Таблиця 4

Порівняльний аналіз шкал каналів емоцій у підлітків з порушеннями розумового розвитку (статевий критерій, у %) (за методикою В. Бойко)

Шкали	Загальний показник	Дівчата	Юнаки
Інтуїтивний канал емоцій	42	23	19
Раціональний канал емоцій	21	11	10
Афективний канал емоцій	37	17	20

Переважає інтуїтивний канал вказує на високий рівень сформованості здатності до співпереживання, емпатійності та ідентифікації підлітків з партнером, водночас показники дистанціювання характеризуються низьким рівнем. Високі показники інтуїтивного каналу дають змогу припустити, що емоційне ставлення та сприйняття оточуючих підлітками з порушеннями розумового розвитку більше характеризується інтуїтивним, малоусвідомленим, спонтанним, чуттєвим характером, ніж осмисленим сприйняттям партнера, що детерміновано правилами, нормами соціального оточення. На нашу думку, це є позитивною характеристикою досліджуваних підлітків, оскільки вони сприймають партнера на інтуїтивному, чуттєвому рівні, разом із тим їм не вистачає вміння вчасно дистанціюватися та контролювати власні емоційні стани. Відповідно до отриманих результатів діагностики підлітків з порушеннями розумового розвитку було встановлено, що 75% досліджуваних підлітків мають середній рівень здатності до ідентифікації і 25% – низький рівень (рис. 1). Серед підлітків, що характеризуються середнім рівнем, 40% досліджуваних становлять хлопці й 35% – дівчата. Серед обстежених, що характеризуються низьким рівнем, 15% – дівчат і 10% – хлопців-підлітків з порушеннями розумового розвитку.

Показник ідентифікації в досліджуваних підлітків констатує достатній рівень сформованості вміння розуміти партнера на основі співпереживання, вміння поставити себе на місце іншого, розуміння людини через неусвідомлене ототожнення її із собою. Середній рівень ідентифікації (за методикою В. Бойко) вказує на легкість, рухливість і гнучкість емоцій, достатню сформованість психічних процесів (уваги, сприймання), здатність до наслідування, копіювання емоцій партнера.

За результатами діагностики варто відзначити, що у підлітків з порушеннями розумового розвитку констатовано недостатньо сформовану здатність установлювати довготривалі комунікативні зв'язки, на що вказує низький рівень (у 70% опитаних підлітків) проникаючої здатності емоцій та емпатії в процесі комунікації. Варто також зазначити, що більш високі показники та вищий рівень проникаючої здатності емоцій та емпатії характерний для підлітків-дівчат (40%), ніж хлопців (30%). Крім того, у хлопців-підлітків з порушеннями розумового розвитку переважно констатовано низький рівень здатності до емпатії (15%). Можна припустити, що, як зазначалось вище, емпатія є більш фемінною ознакою особистості, ніж маскуліною.

Отже, низький рівень сформованості комунікативних властивостей, співпереживання, ідентифікації підлітка себе з оточуючими та дистанціювання від них, здатність до диференціації інших людей, низький стан сформованості емпатійності у підлітків з порушеннями розумового розвитку дає змогу констатувати: низьку адаптованість до зовнішніх стимулів (низький рівень адекватності вираження емоції відповідно до ситуації); недостатню опосередкованість міжособистісних контактів та низький рівень комунікативної здатності; неусвідомленість співпереживань, ідентифікацію з оточуючими та дистанціювання від них. Отримані результати вказують на нагальну потребу розроблення ефективних технологій формування емоційного інтелекту юнаків та дівчат підліткового віку, що мають порушення розумового розвитку. Отримані експериментальні результати дають можливість припустити, що використання психологічних технологій формування емоційної сфери, емоційного інтелекту зокрема, детермінують у подальшому позитивну динаміку становлення особистості як наслідок підвищення загального рівня її сформованості.

Рис. 1. Рівень здатності до ідентифікації емоційних станів підлітками з порушеннями розумового розвитку (у %) (за методикою В. Бойко)

Висновки. Емоційний інтелект підлітків з порушеннями розумового розвитку формується під впливом: слабкості та невірноваженості нервових процесів; порушень пластичності та рухливості нервової системи; специфіки функціонування пізнавальних процесів (мимовільність, нестійкість та обмежений обсяг уваги, порушення сприймання об'єктів і ситуацій, незначні обсяги пам'яті); порушень мовленнєвої діяльності; невміння оцінювати та співвідносити попередній досвід із поставленими завданнями; специфіки формування «Я-концепції» (самооцінка, нерозуміння власних можливостей). Отже, здійснено спробу встановити механізм функціонування емоційного інтелекту через виділення його основних складових компонент з метою подальшого впливу на формування особистості підлітка з порушеннями розумового розвитку. Крім того, здійснено спробу дослідження гендерних особливостей дослідження емоційного інтелекту. Як наслідок, визначено особливості сприймання емоцій юнаками та дівчатами підліткового віку, що мають порушення розумового розвитку; констатовано стан сформованості емоційного інтелекту в юнаків та дівчат підліткового віку, що були охоплені дослідженням; визначено чинники становлення та формування емоційного інтелекту в підлітків з порушеннями розумового розвитку.

У ході дослідження виявлено, що в підлітків з порушеннями розумового розвитку яскраво вираженою та характерною є емоційна необізнаність (низькі показники в юнаків та дівчат), яка виражається через труднощі під час вираження емоцій і почуттів, у поведінці під час емоційно-напружених ситуацій, у нездатності пояснити, розповісти, що відбувається з особистістю в певний момент на рівні переживань, почуттів тощо. Крім того, емоційний інтелект у структурі особистості підлітків з порушеннями розумового розвитку визначався

за показниками вираженості розпізнавання (здатність до розуміння, аналізу та зіставлення емоційних станів), диференціації емоцій (здатність до визначення, оцінки та зіставлення емоцій з аналогічними емоціями власного досвіду) та вербалізації базових емоцій (здатність до психолінгвістичного аналізу базових емоцій). Встановлено, що сформованість і динаміка прояву цих показників у досліджуваних підлітків має переважно низький рівень та характеризується вибірковою сформованістю розуміння емоцій, вибілковими здібностями до ідентифікації та аналізу емоційних станів, вибілковим характером визначення, оцінки та зіставлення емоцій власного досвіду переживання емоцій, недостатньо сформованою здатністю до вербалізації та аналізу базових емоцій. У досліджуваних підлітків це часто впливає на рівень сформованості образу «Я», що виражається через нездатність до вербалізації власних емоційних переживань, емоцій оточуючих, низьку здатність до управління власними емоціями. Середні рівень констатовано у показника емпатії, що вказує на співчуття та співпереживання підлітків оточуючим та може виступати (емпатійність) підґрунтям для подальшого розвитку та формування інших складових компонент емоційного інтелекту та в цілому емоційного інтелекту.

Беручи до уваги отримані результати, варто зазначити, що підлітки з порушеннями розумового розвитку потребують додаткових психокорекційних занять, що будуть спрямовані на формування вміння називати емоції, почуття, які вони переживають, означувати їх відповідними вербальними символами. Визначені компоненти, показники стану сформованості та встановлення рівнів емоційного інтелекту виступають підґрунтям для розроблення подальшого ефективного психологічного супроводу підлітків з порушеннями розумового розвитку в шкільній та позашкільній діяльності.

ЛІТЕРАТУРА

1. Выготский Л. Педология подростка. Москва : Педагогика, 1981. 504 с.
2. Mayer J. Emotional intelligence: popular or scientific psychology. London. 2005. 117 p.
3. Василенко О. Особливості формування та становлення особистості з порушеннями інтелектуального розвитку. Дніпропетровськ : Гільдія, 2016. 248 с.
4. Бойко В. Оценка эмоциональной сферы личности. Санкт-Петербург : Креп, 2002. 231 с.
5. Irkid O. Child aggression. New York : ETN, 2018. 286 p.
6. Марченко Д. Психологія становлення особистості підлітків з порушеннями ментального розвитку. Харків : ХДУМа, 2017. 117 с.
7. Микитенко М. Саморегуляція особистості з порушеннями психофізичного розвитку. Київ : Світ, 2017. 196 с.
8. Пагава Д. Емоції та почуття підліткового віку за умов психофізіологічних порушень. Харків : Київські читання, 2017. 202 с.
9. Хоменко М. Емоційно-вольова сфера осіб з розумовою відсталістю: соціально-віковий аналіз. Київ : Солдт ЛТ, 2015. 176 с.
10. Hall N. Educational Problems. New York : Big Books, 1991. 357 p.
11. Hall N. Adolescence. Austin : Scientific books, 1995. P. 2. 348 p.

12. Wanda A. Emotional – cognitive structuring. Toronto, 2004. 148 p.
13. Борзунова О. Технології психологічної корекції поведінки підлітків з психофізичними порушеннями. Чернівці : Крайола, 2016. 189 с.

REFERENCES

1. Vigotskii, L. (1981). Pedologiya podrostka [Pedology of a teenager]. Moskva: Pedagogika [in Russian].
2. Mayer, J. (2005). Emotional intelligence: popular or scientific psychology. London.
3. Vasylenko, O. (2016). Osoblyvosti formuvannya ta stanovlennia osobystosti z porushenniamy intelektualnoho rozvytku [Features of formation and formation of personality with intellectual disabilities.]. Dnipropetrovsk: Hildiia [in Ukrainian].
4. Bojko, V. (2002). Ocenka emocionalnoj sfery lichnosti [Assessment of the emotional sphere of the personality]. Sankt Peterburg: Krep [in Russian].
5. Irkid, O. (2018). Child aggression. New York: ETN.
6. Marchenko, D. (2017). Psykholohiia stanovlennia osobystosti pidlitkiv z porushenniamy mentalnoho rozvytku [Psychology of personality development of adolescents with mental disorders]. Kharkiv: KhDUMa [in Ukrainian].
7. Mykytenko, M. (2017). Samorehuliatyia osobystosti z porushenniamy psykhofizychnoho rozvytku [Self-regulation of personality with disorders of psychophysical development]. Kyiv: Svit [in Ukrainian].
8. Pahava, D. (2017). Emotsii ta pochuttia pidlitkovoho viku za umov psykhofiziolohichnykh porushen. [Emotions and feelings of adolescence in terms of psychophysiological disorders]. Kharkiv: Kyivski chytannia [in Ukrainian].
9. Khomenko, M. (2015). Emotsiino-volova sfera osib z rozumovoiu vidstalistiui: sotsialno-vikovyi analiz. [Emotional and volitional sphere of people with mental retardation: socio-age analysis]. Kyiv: Soldt LT [in Ukrainian].
10. Hall, N. (1991). Educational Problems. New York: Big Books.
11. Hall, N. (1995). Adolescence. Austin: Scientific books.
12. Wanda, A. (2004). Emotional – cognitive structuring. Toronto.
13. Borzunova, O. (2016). Tekhnolohii psykhologichnoi korektsii povedinky pidlitkiv z psykhofizychnymy porushenniamy [Technologies of psychological correction of behavior of adolescents with psychophysical disorders]. Chernivtsi: Kraiola [in Ukrainian].